

Vətəndaşların siyasi hüquqları bütün digər hüquqların həyata keçirilməsinin zəruri şərtidir, çünki onlar demokratik sistemin üzvi əsasını təşkil edirlər və hakimiyyətin, özünü məhdudlaşdırmalı olduğu dəyərlər kimi çıxış edirlər. Dövlətin təbiətini müəyyən edən faktor, hakimiyyətə nəzarət vasitəsi, demokratik rejimin qiymətləndirici meyarı kimi çıxış edən siyasi hüquq və azadlıqlar mədəni cəmiyyətin məcburi elementləridir.

Şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq, siyasi hüquq və azadlıqların məqsədi insanın muxtariyyətini təmin etməkdən deyil, siyasi prosesin aktiv iştirakçısı kimi təzahür etməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Bu kateqoriya hüquqların dəyərliliyi ondan ibarətdir ki, onlar dövlət və vətəndaş arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün şərait yaradılmasına xidmət edirlər. Siyasi hüquq və azadlıqlara bunlar aiddir: Qanun qarşısında bərabərlik - təbəqələrin olmaması, Vicedan azadlığı hüququ - vətəndaşların istedikləri dinə etiqad etmək və ya heç bir dini qəbul etməmək hüququ. Söz və Mətbuat azadlığı - senzura qadağa, Sərbəst toplaşmaq azadlığı - insanların öz düşüncələrini ifadə etmək, təbliğ etmək, davam etdirmək və müdafiə etmək məqsədilə siyasi və ictimai fəallığını həyata keçirmək

ğulluq, həyat səviyyəsi, sosial müdafiəsi sahəsində vəziyyətini müəyyən edir. Onların həcmi, həyata keçirilməsi səviyyəsi xeyli dərəcədə dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatlarından asılıdır və buna görə də, onların həyata keçirilməsinin təminatları, siyasi hüquqlar və mülki hüquqlarla müqayisədə daha az inkişaf etmişdirlər. Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatlar həyata keçirsin, iqtisadi inkişafın proses və faydasına öz xalqının iştirakını təmin etsin, öz resurslarından hamının bu hüquqdan bərabər imkanlarla yararlanmasını təmin etməklə istifadə etsin. İqtisadi hüquqlar insana təsərrüfat fəaliyyətinin əsas faktorlarına sərbəst sərəncam vermək imkanını təmin edirlər. Sosial hüquqlar insana layiqli yaşamaq

malik deyildir. Üçüncü nəsil hüquqlarla bağlı hər hansı beynəlxalq sənəd mövcud deyil. Bunun səbəbi həmrəylik hüquqları haqqında tam bir hüquqi və siyasi uzlaşmanın olmaması ilə izah edilir. Mülki və siyasi hüquqların digər adı, təbii hüquqlardır. Belə adlanma anqlo-sakson hüququndan irəli gələn bir ənənədir. Təbii hüquqlar, mahiyyəti etibarilə universal hüquqlardır: onlar insan əxlaqından ayrılmazdır və davranış və ya inanclara bağlı deyil. Təbii hüquqlar təbii hüquq məktəbinin bir məhsuludur. Bilindi ki, təbii hüquq məktəbi, liberalizm axımının öncüsü və ilhamçısı olmuşdur. Avropada təbii hüquq məktəbinin tərəfdarları, Tomas Akvina başda olmaqla, hüququn mənbəyini Allahda görürlər. Bu məktəbin sekular (dünyəvi) tərəfdarları isə, təbii hüququn mənbəyini təbiətdə görürlər. Təbii hüquq anlayışını qanuni hüquq anlayışı ilə müqayisə etmək mümkündür. Qanuni hüquq dövlət, ya da cəmiyyət tərəfindən vətəndaşların mənfəəti üçün yaradılır. Halbuki təbii hüquqlar, dövlətin tanıyıb-tanımmasından asılı olmayaraq öz-özünə var olan bir hüquqdur. Birinci nəsil hüquqların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlar insanın əsas, ay-

Vətəndaşların siyasi və şəxsi hüquqları

azadlığı. Birləşmək azadlığı - birləşmək, ittifaq qurmaq azadlığı. Tətil etmək hüququ - hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır. Müraciət etmək hüququ - vətəndaşların dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə, fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Dövlətin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ. II nəsil XX əsrin əvvəllərində Meksikanın (1917-ci il) və Rusiyanın (1918-ci il) konstitusiyalarında insan hüquqlarının ikinci nəsil - sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar ortaya çıxır və İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə - Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-28-ci maddələrində; 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında; 1966-cı il İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı (və s.) ayrıca təsbit olunur. Burada söhbət əsas etibarilə aşağıdakı hüquqlardan gedir: işləmək hüququ; həmkarlar ittifaqı yaratmaq hüququ; tətil hüququ; sosial təminat hüququ; minimal həyat səviyyəsi hüququ; istirahət hüququ; sağlamlığın qorunması hüququ; təhsil hüququ; mədəni həyatda iştirak etmək və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ və s. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində hər iki nəsil hüquqlar birləşdirildiyi halda, 1966-cı il Paktlarında onların ayrı sənədlərdə tənzimlənməsinin səbəbi budur ki, bu hüquqlar fərqli hüquqi rejimə tabedir və dövlətlərə gətirdiyi öhdəliklər də fərqlidir. Sosial hüquqları təmin etmənin həm ideoloji, həm də iqtisadi yönəli var: hər dövlətin şəraiti buna uyğun olmağa bilər. Mülki və siyasi hüquqlar baxımından, vəziyyətin belə bir cəhəti də vardır ki, başda SSRİ olmaqla, bəzi dövlətlərin öz vətəndaşlarına bütün bu hüquqları tanımaq niyyətləri yox idi. Bu səbəblə, bu Paktlara həm qeyd-şərt imkanları gətirildi, həm də hüquqlar ayrı-ayrı sənədlərlə tənzimləndi. Sosial-iqtisadi hüquqlar. Sosial-iqtisadi hüquqlar fərdin sosial-iqtisadi həyat şəraitinin saxlanılmasına və normativ şəkildə müəyyən edilməsinə aiddir. Bu hüquqlar insanın iş və məişət, məş-

Təbii və qanuni hüquqlar

səviyyəsini və sosial müdafiəni təmin edirlər. İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq sosial təminat hüquqlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: Əmək hüququ, Ailə hüququ, analıq hüququ, atalıq hüququ, uşaqlıq hüququ, Sosial təminat hüququ Mülkiyyət hüququ, Sağlamlığın qorunması və tibbi yardım hüququ, Səkkiz saatlıq iş hüququ, ədalətli iş şəraiti, dəyəri bərabər əməyə görə bərabər ödəniş hüququ. Mədəni hüquqlar. Mədəni hüquqlar insanın mədəni inkişafına təminat verir, hər fərdə siyasi, mədəni, sosial və mədəni tərəqqinin faydalı iştirakçısı olmağa kömək edir. Mədəni hüquqlara aşağıdakılar aiddir: Ana dilindən istifadə hüququ - Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə təbiəti və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Təhsil almaq hüququ - Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. İncəsənət və elmə məşğul olmaq azadlığı - Hər kəs istədiyi növ incəsənət və elmə məşğul ola bilər. Tədris etmək azadlığı. Ekoloji hüquqlar: Əlverişli ətraf mühit hüququ, Ətraf mühitin vəziyyətinə dair etibarlı məlumatların əldə edilməsi hüququ, Ekoloji qanun pozuntularının nəticəsində sağlamlığa və ya əmlakla dəyən ziyanın ödənilməsi hüququ. III nəsil XX əsrin 80-ci illərində təsnifata üçüncü nəsil adlanan hüquqlar da əlavə olunub, bunlara kollektiv hüquqlar və həmrəylik hüquqları da deyilir. Lakin bu nəsil hüquqlar haqqında fikir birliyi yoxdur, nələrin bu kateqoriyaya daxil olduğu və bunların hüquqi rejimi mübahisəlidir. Üçüncü nəsil hüquqların yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izahə görə, indi obyektiv olaraq, elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna yox, bütövlükdə, məcmuya, xalqa məxsusdur: məsələn, inkişaf hüququ; sülh hüququ; sağlamlıq ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Lakin göstərilən hüquqlar tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunu

almaz və ən vacib hüquqlarını təşkil edir. Qanuni hüquqlara isə ikinci nəsil insan hüquqlarını, yəni iqtisadi və sosial hüquqları aid etmək olar. Fransız inqilabının məhsulu olan 1789-cu il tarixli İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsində də təbii hüquqlar tənzimlənməmişdir. Təbii hüquqlara misal kimi, ilk növbədə, yaşamaq və azadlıq hüququunu göstərmək olar. Mülkiyyət hüququunu da Con Lokk kimi alimlər təbii hüquqlar arasında görüb, Tomas Cefferson isə mülkiyyəti xoşbəxt olmanın ayrılmaz ünsürü sayıb. Russo mülkiyyəti təbii hüquq saymamaqla bərabər, Hobbs və Lokk ilə bərabər ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin müdafiəçiləri kimi, insanların öz təbiətlərinə və ehtiyaclarına görə davranmağı təbii hüquqlardan sayıb; mütəfəkkirə görə bunlar dövlətdən əvvəl gəlir və dövlət tərəfindən bəxş edilməyib. Təbii hüquqlar anlayışının zamanla nəzərə alın bilməyən "meyvələri" ortaya çıxır. Təbii hüquqları pozan şəxslərin məsuliyyəti illər keçdikdən sonra irəli sürülür. Buna misal olaraq, 2009-cu ilin yanvar ayında İspaniya Ali Məhkəməsinin verdiyi qərarı qeyd etmək olar: İsrail hökumətinin bəzi üzvləri, müdafiə naziri Binyamin Ben-Eliezer kimi, 2002-ci ildə Qəzədə 15 mülki şəxsin ölümü və 150 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən raket zərbələrinə görə insanlığa qarşı cinayət törətdiklərinə görə məhkum olmuşdu. Birinci nəsil hüquqların bir digər adı da "klassik" hüquqlardır. Bu hüquqlar ona görə klassik adlandırılır ki, bunlar uğrunda mübarizə XVIII əsrin əvvəllərindən bəri daha da artmışdır. Təbii hüquqlardan başqa, elə amillər və hallar var ki, bunlar təmin edilmədən birinci nəsil hüquqların həyata keçirilməsi xeyli çətin olur. Məsələn, pulu olmayan və çox kasıb bir insan üçün hərəkət (səyahət) azadlığı böyük bir mənə və əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən, təhsil ala bilməyən insan üçün, söz və ifadə azadlığının

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

böyük əhəmiyyəti yoxdur. Habelə, əmək hüquqları təmin olunmayan bir insan üçün şəxsi və ailə həyatına hörmət edilmə məsələsi xəyali bir hədəfdir. Lakin ikinci nəsil hüquqların vacib xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bunlar dövlət tərəfindən tanınır və mahiyyətcə ictimai olan hüquqlardır, yəni insanın cəmiyyət halında yaşamasından irəli gəlir. Bu meyarı nəzərə alaraq, bunları siyasi hüquqlarla qarışdırmaq olmaz, çünki siyasi hüquqlar hər nə qədər cəmiyyətə istiqamətlənmiş olsalar da, bunların məqsədi və səbəbi azadlıq hüququ təmin etməkdir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar insanın cəmiyyət daxilində özünü ləyaqətli şəkildə inkişaf etdirə bilməsinə yönəlir. Bu səbəblə, ikinci nəsil hüquqları, hardasa birinci nəsil hüquqların dolağı təminatçısı kimi görmək mümkündür. Həqiqətən də, sosial və iqtisadi hüquqların elə bir minimum həddi var ki, o həddin altında həyat tərzinə məruz qalmış insan birinci nəsil hüquqlarından da faydalana bilməz. İnsan hüquqları üçün nəzərdə tutulan bir digər təsnifat, onları neqativ və pozitiv hüquqlar olaraq ikiye bölməkdir. Burada dövlətin konkret hüquqa qarşı hansı mövqedə duracağı nəzərdə tutulur. Əvvəllər hesab olunurdu ki, birinci nəsil hüquqlar neqativ hüquqlardır, halbuki ikinci nəsil hüquqlar pozitiv hüquqlardır. Bu yanaşma təzə bir zamanlar düzgün hesab oluna bilərdi. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ neqativ hüquqlar baxımından da dövlətin pozitiv öhdəliklərini getirməyə başladı. Məsələn, yaşamaq hüququna hörmət edən dövlət öz məmurları tərəfindən vətəndaşın həyatına qəsd etməməlidir; bu, neqativ öhdəlikdir.

Lakin eger vətəndaş ehtimal olunan cinayətə qarşı dövlətdən qoruma tələb edərsə, dövlətin o vətəndaşı qoruma kimi bir öhdəliyi yaranır və bu da pozitiv öhdəlikdir. Ona görə, indi "neqativ-pozitiv hüquq" təsnifatından daha çox, dövlətin "neqativ ya da pozitiv öhdəliklərindən" bəhs olunur. Bununla belə, din azadlığı, azadlıq hüququ, məlumat yayma azadlığı kimi hüquqlara, hətə də sif neqativ hüquq kimi yanaşmaq mümkündür. XX əsrdə insan hüquqları sahəsində əsas sənəd 10 dekabr 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, 1950-ci ildən başlayaraq, 10 dekabr İnsan Hüquqları Günü kimi qeyd edilir. Azərbaycanda məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinə yönəlmiş mütərəqqi islahatlar çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi önəm verilərək, bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarının, eləcə də, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi təcrübəsinin öyrənilməsinə və tətbiqinə mühüm diqqət yetirilir. Bu məqsədlə Məhkəmə-Hüquq Şurası və Baş Prokurorluq tərəfindən hakimlər və dövlət ittihamını müdafiə edən prokurorlar üçün təşkil olunmuş ixtisasartırma kursunda aktual mövzulara geniş yer ayrılmış, tədrisə təcrübəli mütəxəssislər, nüfuzlu beynəlxalq ekspertlər cəlb olunmuşlar. Bu günlərdə ölkəmizə dəvət edilmiş Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hakimi Eqrbert Meyer və Xanlar Hacıyev hakimlər və prokurorlar qarşısında maraqlı mübahizələrlə ilə çıxış etmişlər.

Vahid Ömərrov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru